

Doktori értekezés tézisei

Rácz Anita

**Bihar vármegye ómagyar kori településneveinek
névrendszertani vizsgálata**

Debrecen, 2000

Az értekezés témája, célkitűzése

Az ómagyar kor névanyagának módszeres nyelvi vizsgálatával napjainkig nagyon kevés munka foglalkozott. Pedig a magyar nyelv történetének megismerésében igen jelentős szerepet játszanak a személy- és különösen a helynevek, hiszen mint szórványok idegen nyelvi környezetben a magyar nyelv írásban is megjelenő legkorábbi állapotáról adhatnak képet, s változásuk a nyelv egészének változására világíthat rá. Éppen ezért a névanyag rendszerszerű vizsgálata nagyobb ívű következtetésekre adhat lehetőséget.

Nagy nyelvtörténeti szintézis létrehozását tűzte ki célul maga elé legutóbb „A magyar nyelv történeti nyelvtana” (I. 1991., II/1. 1992., II/2. 1995.) című munka, ám a fentebb említett szórványok rendszeres vizsgálatának hiánya erre a munkára is rányomta bélyegét. Mindenképpen szükséges tehát, hogy a nyelvnek ezt a rétegét is alapos elemzés alá vonjuk. E vizsgálatok a grammatika szintjén elsősorban hangtani és nyelvjárástani eredményeket hozhatnak, ám éppen ezekből az ismeretekből lehet tovább indulni a nyelv rendszerének vizsgálata felé.

Ezeket a problémákat felismerve a KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetében néhány éve egy olyan számítógépes adatbázis kiépítése indult meg „Magyar Névarchívum” néven, amely a korai ómagyar kor teljes okleveles névanyagának feldolgozását tűzte ki célul. A „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” (HA.) című sorozat eddig megjelent két kötete e feldolgozó munka eredménye: a korai ómagyar kor óriási névanyagának mikrotoponimiai rétegét veszi vizsgálat alá megyék szerint betű-rendben haladva. A munkát végző kutatócsoportnak a kezdetektől magam is tagja vagyok, s Bihar vármegye névkincsének vizsgálata szinte magától értetődő volt számomra.

A jó értelemben vett lokálpatriotizmuson túl több érv szólt amellett, hogy e terület névanyagának feldolgozása monografikus nagyságrendet igényel. A megye kiválasztását indokolta, hogy a nagy kiterjedésből is adódóan a földrajzi viszonyai változatosak, névanyaga különlegesen gazdag, s a népessége sem egységesen magyar. A megye hatalmas kiterjedése miatt azonban a névanyagnak csupán egyik részével, mégpedig a településnevek csoportjával foglalkozom. A településnevek vizsgálatát

GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” (I. Bp. 1963) munkája alapján kezdtem el, amelynek időbeli határa az 1332–37-es pápai tizedjegyzék volt (ebből az anyagból született meg a szakdolgozatom), s később ezt az anyagot a különböző forrásmunkákból kiegészítettem, s a vizsgált korszak határát a korai ómagyar kor helyett az ómagyar kor egészére kiterjesztettem, sőt azon is túlmenően a XVI. század végéig közlöm az ide vonatkozó adatokat. A munka első lépéseként az összegyűjtött névanyagból történeti-etimológiai szótárt készítettem, amely doktori értekezésem alapját jelenti. Az értekezésben a történeti-etimológiai tekintetben feltárt nevek név- és nyelvrodszertani kapcsolatának feltárására törekedtem. A továbbiakban mindkét munkát szeretném közzétenni.

Dolgozatom hat nagyobb egységből áll. Az első fejezetben Bihar vármegye településtörténetét vázoló fel áttekintve az idegen népesség helyzetét is. A második részben a Kárpát-medence névkontinuitásának kérdéséről szólok, a harmadik egység pedig a névtudomány kutatástörténeti vázlatát rajzolja meg. Mivel a korai névanyag vizsgálata nagyban hozzájárulhat a magyar hang- és nyelvjárástörténetről alkotott kép kiteljesítéséhez, a következő nagy fejezetben a névanyag ilyen irányú elemzését végeztem el: e helyütt azonban nem a korszak általános hangtörténetét adom, hanem az adott névanyagban megfigyelhető jellemzőket veszem vizsgálat alá. A településnevek névrodszertani vizsgálatát az ötödik és hatodik fejezet tartalmazza: a leíró elemzést követi a keletkezéstörténeti vizsgálat. A disszertációhoz több térkép is tartozik: egy összegző térképen minden lokalizálható településnevet bemutatok, ám emellett a megye egyes névtípusait tartalmazó térképeket is közlök. E térképek az egyes névtípusok területi sajátosságait, arányait is jól mutatják.

I. Bihar megye településtörténete

A középkori Bihar vármegye a Tiszántúl legnagyobb megyéje volt, ezért a megye megjelölésére igen gyakran használták a „Biharország” megnevezést. A megye földrajzi képe sokszínű: alapvető sajátossága, hogy a hegységek és a síkság területi megosztottsága nagyjából fele-fele arányú, ugyanakkor a folyóvizek nagy száma, s áradásuk következtében a kiterjedt mocsaras vidék is jellemző volt.

A megye történeti jelentőségét az adja, hogy a korai Magyarország trónörökösének hercegi birtoka, ún. dukátus volt. A régészeti leletek tanúsága szerint a honfoglalás utáni időszakban a magyarság által legsűrűbben lakott terület a Berettyó és a Sebes-Körös közötti vidék volt.

A hatalmas kiterjedésű megye területén azonban a magyarokon kívül több nép is élt. Külön fejezetekben szólok a megyéhez köthető székelyekről, törökségi népekről, a szláv, illetve a nagy jelentőségű román népességről. Az első két nép jelenlétét csupán néhány településnév jelzi. Az utóbbi két néphez azonban — a jelenlétükre utaló magyar nevek mellett — szláv (19), illetve román (53) eredetű településnevek rétege is köthető.

II. Névtelenség és elnevezés: névkontinuitás

A honfoglalást megelőző időszak az ázsiai, kelet-európai népek életében igen mozgalmas korszak volt. A nagy népvándorlás kora ez, amikor hatalmas népmozgás indult meg keletről nyugat felé. Ennek részeként a IX. század végén a pásztorkodó, állattartó magyar nép elfoglalta szállásterületét a Kárpát-medencében. Természetes igényként jelenhetett meg számukra az új haza egyes részeinek, helyeinek, folyóinak, a fokozatosan kialakuló településeknek a tulajdonnévvel való megjelölése.

A hagyományos névtani felfogás szerint a név megszületésének útja a korai, elsődlegesnek tekinthető köznévi helymegjelöléseken át vezet a későbbi, másodlagosnak tartott, valódi tulajdonnevekig. Ezt a tételt ebben a formában azonban el kell utasítanunk: a tulajdonnévi kategória másodlagosságának gondolatát csupán abban a vonatkozásban fogadhatjuk el, hogy minden névadás során kizárólag olyan denotátumok kaphatnak tulajdonnevet, amelyek közszóval is megjelölhetők, ám ezek a közszoói és tulajdonnévi megnevezések nyelvileg egymástól teljesen függetlenek is lehetnek.

Amikor egy nép új helyen telepedik meg, a tájékozódás szükségessége következtében természetes módon megindul a névadás folyamata. Amennyiben már megszállt, illetve lakott területre érkezik, az őshonos népektől „örökölné” a névkincset vagy legalábbis annak egy részét. A visszamaradó lakosság őrzi és hagyományozza tovább a névanyagot, az új lakosság pedig átveszi a régi névkészletet, de új neveket is ad.

A kutatások azt igazolták, hogy a legszívósabb névréteg a vízneveké, mégpedig azoké a folyóneveké, amelyek bővizűek és jelentős hosszúságúak. A víznevek a településtörténet számára is fontos információt hordozhatnak: általános helynévtani tételnek mondják azt, hogy egy vegyes népi összetételű vidék lakosságából az tartható ősibbnek, amely az ottani vizek nevét adta.

A honfoglalás utáni helynevek vizsgálatának gátat szab a X. századi írott források szegénysége. Ebből az időszakból csekély külföldi források állnak a kutatók rendelkezésére, s még a XI–XII. század adatai is igen szegényesnek mondhatók, hiszen a magyarországi írásbeliséget ebben az időszakban fejletlenség jellemezte. Az írott források számának ugrásszerű emelkedése a XIII. századra tehető, amikor is a közigazgatás igényeinek megfelelő színvonalú írásosság kezd kialakulni, s a jelentős számú határleírás, birtokösszeírás, birtokadományozás, birtokpercek stb. eredményeként helynevek tömegét örökítették meg az oklevelek.

Bihar vármegye általunk vizsgált névanyaga is csupán a honfoglalást követően adatolható. Településnevei között egyről sem bizonyítható honfoglalás előtti léte, viszont a nagy folyók között létezik olyan, amely nevének eredete korábbi időkre megy vissza. A Bihar hegységben három ágból eredő *Körös* folyó neve az ősi indoeurópai névrétegbe tartozik, s a magyar nyelvbe szláv közvetítéssel kerülhetett.

III. A magyar névtudomány kutatástörténete

A nevek iránt megnyilvánuló általános emberi érdeklődéshez képest alapvető fordulatot a földrajzi nevek megítélésének kérdésében a XVIII. század jelentett, ugyanis ekkor ismerték fel a szókincsben elfoglalt helyük jelentőségét, azt, hogy szerves részei a magyar nyelv szókincsének. A földrajzi nevek gyűjtésének megindulása nagyobb arányban a XIX. századhoz köthető, ám e munkák még nem a nyelvi feldolgozás céljával készültek, sokkal inkább történettudományi és földrajzi statisztikai munkaként születtek meg. Az egész korszakra jellemző a különlegességekre érzékeny szemlélet, ugyanakkor nagyon erőteljes a gyűjtések történeti irányultsága is. Ettől az időtől kezdve az érdeklődés a víznevekre és a településnevekre irányult elsősorban, s a század utolsó negyedében a kutatás

három ágra szakadt: a történeti földrajzi, a nyelvészeti és a néprajzi vonulatra. A XIX. század vége jelenti a gyűjtőmunka nagyarányú kiszélesedését, számos monográfia megszületésének „klasszikus” korszakát. A századforduló után a fent említett három ág egyre jobban kezd összefonódni, s a viszonylagos sokszempontúságot mindinkább a történeti szempont egyeduralkodóvá váltja fel. A helynévkutatás egyre inkább a történeti diszciplínáknak (történeti földrajz, településtörténet, gazdaságtörténet, társadalomtörténet) lesz a segédtudománya, s ennek következtében a nevek nyelvi szempontú vizsgálata nem tud igazán kibontakozni.

Az 1920-as–30-as évektől jelentkezik az a nyelvész-generáció, amelyet a szakirodalom „budapesti iskola” néven szokott emlegetni, s amelynek gyökerei a század elejétől indulnak. Képviselőinek munkáit alapvetően meghatározta a nyelvtörténeti szemlélet akár részproblémáról, akár átfogó nyelvtudományi kérdéssről legyen is szó. E kutatói tematika gerincét a hangtörténeti és az alakítástörténeti vizsgálat adta. Emellett azonban az iskola hatása igen jelentős volt a szótörténeti-etimológiai, illetve a névtani kutatás szempontjából is.

A magyar helynévtipológia igazán az 1930-as–40-es években született meg. KRISTÓ GYULA megfogalmazása szerint a magyar helyneveknek ekkoriban kétféle tipológiája jött létre. Egyik a névélettani szempontú tipológia, amelynek vizsgálati központjában maga a név áll, a másik a történeti tipológia, amely a legrégebbi településnév-típusok, azaz a pusztai törzsnévből, személynévből, népnévből alakult helynevek, az *-i*, *-d* képzős nevek, illetve a *-falva*, *-háza*, *-laka* stb. utótaggal létrejött összetett helynevek kérdése iránt érdeklődik.

A XX. század közepe táján újabb jelentős változás figyelhető meg a helynevek vizsgálatában: egyrészt a névkutatásban egyre erősebben kezdett érvényesülni a nyelvtudományi szempont, másrészt ezzel összefüggésben a nevek kutatása kezd kibontakozni segédtudományi szerepköréből, sőt megfogalmazódik önállóságának gondolata is. 1958-ban ült össze az első névtudományi konferencia, amely a hazai tudomány első ilyen megmozdulása volt. Nagyon nagy névtani vállalkozást ugyan nem indított meg, de a figyelmet újra felhívta a nevek tudományos fontosságára, a kutatókedvet is növelte. A névtudományi vizsgálatok útja az 1970–80-as években egyre inkább olyan irányba fordult, amelyet a helynevek

rendszerűségének felismerése tett lehetővé.

IV. A településnevek hangtörténeti elemzése

A magyar nyelvtörténészek hosszú ideig úgy vélték, hogy a honfoglaló magyarság egységes nyelvvel érkezett a Kárpát-medencébe, amelynek területi tagolódása a későbbiek során következett be az idegen népesség beolvadása és a végleges letelepedés következményeként. Ma ezzel szemben egyöntetű az a tudományos álláspont, amely szerint már a honfoglalást megelőző időben kirajzolódhattak a magyar nyelv nyelvjárásai, noha ezek a vándorlások korában inkább a törzsi szervezethez kapcsolhatók. Ennek megokolásához alap lehet az a tapasztalati tény, hogy egy nagyobb terület nyelvében szükségképpen mindig kialakulnak nyelvjárások. A másik megragadható tény, hogy a kutatások során felállított ún. hangtörvények alól jócskán vannak kivételek. Ezeket a kivételeket bizonyos esetekben nyelvjárási különbségekkel lehet magyarázni.

A névkutatásban egyre gyakrabban hangoztatott vélemény szerint egy jól körülhatárolható területről származó, megfelelően nagy névanyag vizsgálata lehetőséget teremthet arra, hogy névtörténeti, névjárástani, nyelvföldrajzi következtetéseket vonjunk le. Bihar vármegye névkincsének gazdagsága és területi kiterjedése egyaránt megengedi számunkra az ilyenfajta vizsgálódást is. A névföldrajzi vizsgálatokat a nyelv különböző szintjein lehet megvalósítani: megrajzolhatjuk egy terület nyelvjárásának hangtani jellemzőit, képet kaphatunk morfológiai és lexikális sajátosságairól, sőt a helynevek szerkezete is lehet ilyen elemzés tárgya. E vizsgálódásoknak az adhat alapot, hogy egy-egy terület névkincse mindig sajátos: a nyelv általános névkeletkezési szabályainak megfelelően kialakult névrendszeren belül az adott területen érvényes szabályok figyelembevételével létrejött, mindig felismerhető, önálló részrendszert alkot.

Az ómagyar kor nyelvjárási viszonyainak megismerését már írásos emlékek vizsgálata is lehetővé teszi. A nyelvjárási sajátosságok vizsgálatának első megközelítési szintje a hangtani állapot vizsgálata lehet. A nyelvjárások közötti eltéréseket hagyományosan a hangtan oldaláról kezdik szemügyre venni a dialektológusok. Ahogyan léteznek ma területi

különbségek a magyar nyelv hangrendszerében, ugyanúgy számolhatunk velük az ómagyar kori Magyarország területén is.

Értekezésemben a hangtörténeti szakmunkákban szokásos rendben, kategóriákban tárgyalva tekintetem át az ómagyar kor nyelvének hangállapotát és az időszakban lefolyó hangtörténeti változásokat. A szakirodalomból főleg azokra a megjegyzésekre fordítottam figyelmet, amelyek a jelenségek területi sajátosságait, különbségeit érintik. Ezekhez próbáltam viszonyítani Bihar vármegye helyneveinek hangtörténeti jellegzetességeit. Megvizsgáltam az egyes nyelvjárások között alapvető gyakorisági különbséget mutató labiális-illabiális megfeleléseket ($i \sim \ddot{u}$, $\ddot{o} \sim \ddot{e}$), a zártsági fok szerinti megfeleléseket ($\acute{e} \sim \acute{i}$, $o \sim u$, $\ddot{o} \sim \ddot{u}$). A magánhangzók megléte vagy hiánya többnyire a két nyílt szótagos tendencia érvényesülését (*Kisbaromó* > *Kisbarmó*, *Sólyomos* > *Solymos*), illetve a bontóhangok megjelenését (*Drug* > *Dorog*, *Gabrián* > *Gáborján*) mutatja. A hangrendi kiegyenlítődés (*Terján* > *Terjén* ~ *Tarján*) kérdésköre után a megye jellemző diftongusait vettem számba ($\neg$, $\hat{e}$). A magánhangzók mellett a mássalhangzók helyzete is jól vizsgálható: a zárt szótagi *l* jelenléte, a β helyzete, a tendenciaszerű mássalhangzó-változások: depalatalizáció (*Gyióstelek* > *Dióstelek*), affrikálódás (*Begés* > *Begécs*), illetve a szórványos mássalhangzó-változások: $n > m$ (*Bajon* > *Bajom*), $m > n(y)$ (*Ábrám* > *Ábrány*), $l > n$ (*Ladány* > *Nadány*), $r > l$ (*Serénd* > *Selénd*), $t > k$ (*Csitmő* > *Csökmő*), $kj > ty$ (*Berekjó* > *Berettyó*), $ht > jt$ (*Bohtu* > *Bojt*) kaptak e részben helyet. A mássalhangzók kapcsolatainak változásai közül a hasonulás (*Cétka* > *Cécke*), az elhasonulás (*Vassán(y)* > *Varsány*), a hangátvetés (*Kisbátord* > *Kisbártod*) jelensége figyelhető meg a bihari nevekben. Ahogyan a magánhangzóknál, úgy a mássalhangzóknál is megfigyelhető azok megléte vagy hiánya: a mássalhangzóvesztés (**Henchida* > *Hencida*), s az ellenkező irányú inetimologikus hanggal való gyarapodás (*Verned* > *Verneld*). A szótagokat érintő hangváltozásokat a haplológia (*Vojvoda* > *Vajda*), az összerántódás (*Tavárnok* > *Tárnok*) jelensége képviseli a megye településnévanyagában.

V. Névrendszertani vizsgálatok

1. Elméleti alapok

Az értekezés egyik központi fejezetében a Bihar megyei történeti névanyag leíró elemzését kíséreltem megadni. Leíró elemzést végezni a honfoglalástól a XVI. század végéig adatolt névanyagon ellentmondásos vállalkozásnak tűnhet: a régi történeti kor nyelvi vizsgálata azonban — főleg az adatszegénység miatt — gyakran kényszerül ilyen ellentmondásos helyzetekbe.

A helynevek esetében ezt az eljárást az a körülmény is magyarázza, hogy a helynevek rendszere egyes nyelvi szinteket tekintve viszonylag állandónak tűnik. A helynevek mint a szókincs részei leíró szempontból legkönnyebben — a közszavakhoz hasonlóan — szerkezeti tekintetben ragadhatók meg. Az ilyen típusú analízis során a névrészek kétféle szempontból vizsgálhatók: funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai szempontból. Az elemzésnek ez a két szintje természetesen igen szorosan kötődik egymáshoz, s összefüggéseik is jóval világosabban látszanak akkor, ha elemzésünkben nem választjuk őket mereven ketté, ezért együttes tárgyalásukkal szerves egységekre igyekeztem rámutatni.

Elemzésem kiindulási alapja az volt, hogy minden névadás szemantikailag tudatos tevékenység. Az ún. természetes névadásban többnyire a denotátumok sajátosságai fejeződnek ki. Keletkezésekor minden név leíró jellegű, a névadás alapjául szolgáló motívumok közvetve vagy közvetlenül jelennek meg benne. A névadó azonban minden esetben olyan nevet hoz létre, amelyre már korábbról ismer példát, tehát az új elnevezés egy, a névadó számára ismert „névrendszerbe” szervesen illeszkedik. Mindez azt is jelenti, hogy a névadó számára adva vannak azok a névalkotásmódok és lexikális eszközök, amelyek segítségével a rendszer egy új tagját létrehozhatja; vagyis minden egyes névalkotási aktus a „modellhatás” működésének eredményeként születik meg. Azaz ha egy új elnevezés létrehozása válik szükségessé, névmodelljeink az aktuális jellemzők figyelembevételével együtt indukálják az új név létrehozását. Ebből következően az egyes nevek vizsgálata nagyobb összefüggések

megismerését is lehetővé teszi: megfelelően nagy számú névanyag vizsgálata az adott nyelv névmodelljeinek felvázolásához is alapot nyújthat.

2. Az elemzés elméleti kerete

A helynévelemzésem elméleti keretét a HOFFMANN ISTVÁN által kialakított névelemzési modell adja (Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993), amely a korszerű névtudományi vizsgálatok számára használható, egységes leírási modell kialakításának szándékával született meg. Sajátossága, hogy a rendszer felől közelíti meg az alkotóelemeket, azaz az egyedi neveket. Elsősorban a mikrotoponimák funkcionális-szerkezeti leírásához próbál keretet adni, de ez nem zárja ki, hogy rendszere a makrotoponimák körében is sikeresen alkalmazható legyen. Az elemzési modellben két alapszinten történik a nevek vizsgálata: a szerkezeti (leíró) elemzés szintjén a nevek funkcionális-szemantikai, lexikális-morfológiai és szintagmatikus elemzése történik meg. A másik nagy egységet a földrajzi nevek keletkezéstörténeti vizsgálata alkotja, amelyen belül a szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek, a morfematikai szerkesztéssel alkotott nevek, a jelentésbeli névalkotással létrejött, a szerkezeti változással alakult helynevek, illetve a névátvétellel született földrajzi nevek különülnek el. A szerzőnek az egyértelműen meghatározott fő kategóriák létrehozásával az volt a célja, hogy a névkeletkezés legfontosabb típuseseteit legyen képes azonos szintű kategóriális rendszerrel megragadni.

Bihar vármegye településnévanyagának (1466 különböző névalak, amely mögött jóval több okleveles előfordulás húzódik meg) vizsgálatakor e rendszer szempontjait vettem alapul, kategóriáit a megye névanyagának sajátosságaihoz igazítva. Úgy gondolom, ez nem pusztán az adott helynévkincs alapos, többszintű és -irányú szemügyrevételét teszi lehetővé, de egyúttal azt is bizonyíthatja, hogy ez a névvizsgálati modell nagy mennyiségű, heterogén összetételű, viszonylag zárt névanyag áttekintő elemzésére is alkalmas.

a) Szerkezeti elemzés

Mivel a funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai szempontú

elemzés két szintje igen szorosan kötődik egymáshoz, ezért elemzésemben nem választottam őket mereven ketté, együttes tárgyalásukkal éppen szerves egységekre igyekeztem rámutatni. Elemzésem kiindulópontja a funkcionális-szemantikai jegyek számbavétele volt, s ehhez kapcsolódóan az egyes szemantikai típusoknak megfelelő lexikális elemeket vettem vizsgálat alá. Az egy- és kétrészes településneveket a fenti szempontok alapján külön-külön, egymás után tekintettem át. A szerkezetileg eltérő névtípusok igen eltérő keletkezéstörténeti háttérrel, jellegzetességekkel bírhatnak, ezért kísérő szempontként a névkeletkezés és a nevek szerkezeti változásainak módozataira is igyekeztem tekintettel lenni.

Ez a tárgyalásmód ad talán legjobban lehetőséget arra is, hogy a településnevek nagyon gazdag — de szemléletében gyakran igen eltérő, sokszínű — szakirodalmát egységes keretben áttekinthessük. E szerkesztésmódnak előnye továbbá az is, hogy így a hagyományos és az újabb névtani fogalomkészlet szerencsésen egymás mellé helyezhető.

A fentieknek megfelelően az első funkcionális kategóriákban azokat a neveket tekintettem át, amelyek az adott település lakóihoz, birtokosaihoz, tehát a településhez kapcsolódó személyekhez fűződnek. Ezek megjelölhetnek csoportokat (mint a *törzsnevek*, a *népnevek*, illetve a *foglalkozásnevek*) és egyéneket (mint a *személynevek*) egyaránt. A személyt jelölő nevek csoportjához hasonló bizonyos tekintetben a *patrocíniumi nevek*, de ezek másrészt a települések építményeihez is kapcsolhatók. Az *építményneveket* külön csoport is képviseli, ezekhez hasonlóan társadalmi funkciót fejeznek ki a *vásártartásra utaló nevek*. A további kategóriák viszont kevésbé bírnak társadalmi meghatározottsággal. A települések környezetét jellemzik a *növény- és állatvilágra utaló nevek*. A *lokális viszonyt kifejező* településnevek a természeti és települési környezetre egyaránt utalhatnak. Többnyire közvetlen szemléleten alapulnak a *tulajdonságot kifejező* településnevek a méret és alak megjelölésével, de a kor meghatározásával településtörténeti viszonyokat jelenítenek meg. A sajátos funkcionális-szemantikai tárgyalásmód következtében — noha az egyes eddigi típusokban is megjelennek az ide tartozó névegyedek — önálló fejezetben látszott célszerűnek áttekinteni a *hely fajtáját kifejező névrészek* településnevekben betöltött szerepét, valamint röviden a *megnevező funkciójú névrészek* csoportját. Külön fejezetben tárgyaltam a kétrészes

nevek bővítményeinek a kérdését, azaz az ún. *differenciált neveket* is.

A névanyag funkcionális tárgyalásmódjának az egyes szemantikai csoportokon belül végig kísérendő szempontja a nevek szerkezeti jellege. Bihar megye középkori településnevei között 844 egyrészes (60,45%) és 552 kétrészes (39,54%) helységnév található, tehát az egyrészes nevek másfélszer nagyobb arányban vannak jelen.

A középkori bihari településnevek legnagyobb része a XIII. század eleje és a XV. század közepe közötti időszakból adatolható először, de sok név első adata a XVI. század második feléből való. Ha a kétféle szerkezetű településnévcsoportot külön-külön vesszük vizsgálat alá, azt láthatjuk, hogy az egyrészes településnevek zöme az 1200 és 1300 közötti évekből való, egyfajta kiegyenlítettség mutatkozik 1351 és 1400 között, míg a kétrészes nevek számának szembeszökő emelkedése — amely főképp a birtokosztódások gyakoriságával magyarázható — 1401-től figyelhető meg.

b) Keletkezéstörténeti elemzés

A történeti helynévelemzés célja, hogy megállapítsuk az új nevek létrehozásának szabályait, s hogy megrajzoljuk változásuk irányát. Az új nevek keletkezésében alapvetően meghatározó szerepük van a már meglévő helyneveknek, a maguk konkrétságában is, de főleg modellhatásuk révén. A nevek azonban nem örökéletűek abban a formában, ahogyan létrejöttek: a lexikális-morfológiai változás gyakran együtt jár a már meglévő nevek szerkezeti átalakulásával.

A történeti tipológia kategóriáiba ezért mindig az utolsó névalakító mozzanat alapján soroljuk be a neveket. Keletkezési típusokba úgy osztjuk őket, hogy azt a névélettani pillanatot vizsgáljuk, amelyben az adott hangsor meghatározott jelentésben a magyar helynévrendszer elemévé válik. Az ómagyar kori helynévanyag történeti elemzése azonban sokszor okozhat komoly gondot, hiszen ezek a nevek szinkrón rendszerként állnak előttünk, így keletkezéstörténetüket nem tudjuk minden kétséget kizáróan bizonyítani. A keletkezéstörténeti elemzés gyakran csak akkor adhat meggyőző eredményeket, ha a vizsgált név kellően sűrűn adatolható a vizsgált korban. Adatok híján azonban gyakran csak az ómagyar kori névrendszer nyilvánvaló analógiáira, rendszerszerűségének elemzésére

hagyatkozhatunk.

1. A névátvétel

Bármilyen nyelv településnévrendszerének kialakulásában szerepe lehet a névátvételnek, s így van ez a magyar helynévkincs esetében is. Csak azokat a neveket tekinthetjük átvett neveknek, amelyek már mint földrajzi nevek kerültek át nyelvünkbe. Az átvett neveket azért kell külön kategóriába sorolnunk, mert idegen eredetűek lévén a magyar helynévrendszerben végső keletkezéstörténetüket vizsgálni nem célszerű, s nem is lehet, hiszen a magyar névhasználók számára sem funkcionális, sem lexikális közszoji jelentést nem hordoztak.

A középkori „Biharország” a legnagyobb területű megyénk volt, amelynek népessége — mint azt a megfelelő fejezetben láthattuk — nem volt egységesen magyar. A névkincs legjelentősebb része természetesen magyar eredetű, ám a jelentős román népesség miatt egyáltalán nem elhanyagolható mennyiségű a román eredetű nevek száma (53), s gyakoriságukat tekintve harmadik helyen a szláv eredetre visszavezethető (19) településnevek állnak. Az idegen nevek megléte csupán a XIII. század elejétől adatolható, s viszonylag jelentősebb mennyiséggel a XVI. században jelentkeznek.

2. A jelentésbeli névalkotás

A belső keletkezésű településnevek létrehozásának módjai között a jelentésbeli névalkotás volt a legkedveltebb névadási eljárás, amelynek során a meglévő nyelvi elemkészlet egyes darabjainak alakul ki új, helynévi jelentése, s ez a változás nem érinti az alaki szerkezetet. Biharban ez a névalkotásmód szinte kizárólag *metonimikus névadás* formájában jelent meg: 510 név született meg így, az összes névadat 37% százaléka. Az ily módon született településneveket hat kisebb csoportra osztottam: 1. hely, ahol a település található > település (*Láz, Sziget*), 2. személy > hely, ami a tulajdona, ahol lakik (*Bátor, Fancsal*), 3. lakosság > a hely, ahol laknak (*Besenyő, Orosz*), 4. épület > a hely, ahol ez található (*Monostor, Palota*), 5. forrás, patak, tó > a hely, ahol található (*Almás, Hosszúaszó*), 6. növény, állat > hely, ahol teremnek/tenyésznek (*Barmó*).

Szintén a jelentésbeli névalkotás körét gyarapítják a

név költöztetéssel a magyar névkincsbe került településnevek. Bihar vármegyében egyetlen egy ilyen település, *Velence* neve tartozik e kategóriába, amelyet itáliai telepesek hoztak magukkal betelepülésük alkalmával.

3. A morfológikus szerkesztés

A harmadik leggyakoribb névadási mód a középkori Biharban a morfológikus névadás volt. A szakirodalom a helynévképzésen több jelenséget ért. Magam képzettnék azokat a neveket tekintem, amelyek képző hozzátétele útján váltak földrajzi tulajdonnevekké, bennük a képző szerepe a helynév létrehozása. A képzés ebben a felfogásban a névalkotásnak az a módja, amelynek során egy jelsor helynévi státusa azáltal születik meg, hogy egy tömorfémához helynévképzőt illeszt a névalkotó.

A névalkotásnak ez a módja minden esetben egyrészes elnevezést eredményez. Itt kell azonban felhívni a figyelmet arra, hogy ez nem jelenti azt, hogy képzőelemekkel ne találkozoznánk egyes kétrészes nevekben is. Természetesen ott is megjelenhetnek, de az ilyen településnevek létrejöttüket nem pusztán a képzők megjelenésének köszönhetik.

A névformáns közszoói és tulajdonnévi (személynévi és helynévi) szótövhöz egyaránt kapcsolódhat. A közszo lexikális szinten lehet egyszerű földrajzi köznév (*Lázd, Telkesd*), méltóság- vagy foglalkozásnév (*Bárod, Vadászó*), kisebb számban népnév (*Csehi, Olaszi*), növénynév (*Halyagd*), állatnév (*Ártánd, Hodosd*), építménynév (*Várad*), egyrészes helynév (*Éri, Homorogd*). A legjelentősebb azonban az olyan településnevek csoportja, amelyben a név alapjául személynév szolgált (*Jánosd, Ősi*). A képzéssel létrehozott nevek tehát funkcionális-szemantikai szinten általában a település valamely sajátosságát jelölik meg, egyrészes elnevezések. A képző bizonyos tekintetben a 'hely' jelentést hordozza, s így ezek a helynevek ennyiben közel állnak a kétrészes nevekhez.

A képzők nagyon színes palettája jelenik meg a korszak Bihar megyei névanyagában. Számbavételük s kronológiai jellemzőik megfigyelése mellett azt is vizsgáltam, hogy a képzett neveknek az idők során milyen alternansai születtek meg. Az egyik csoport jellemzője, hogy a képzős alakok képző nélküli formákkal váltakoznak (*Bölcs ~ Bölcsi, Tárnok ~*

Tárnoki). A szakirodalomban igen gyakran feltett kérdésre, ti. hogy az ilyen képzős–képzőtlen névpárok közül melyik tekinthető időben elsőnek, ez a névanyag sem ad minden esetben egyértelmű választ, illetve megállapítható, hogy a képzőtlen → képzős és a képzős → képzőtlen típusváltási irány egyaránt létezett az ómagyar korban. Jelentős azoknak az alakpároknak a száma, amelyekben a képzős névnek a képző megmaradása mellett egy új, differenciáló névelemmel bővült alakváltozata is megszületett (*Kovácsi ~ Apakovácsi, Püspöki ~ Piski ~ Egyházaspüspöki*). Általános nyelvfejlődési tendenciának szokás minősíteni azt a folyamatot, amelynek során a nyelvi jelenségek alakulása az egyszerűtől a bonyolultabb felé halad. Ez a tendencia a településnév-rendszerre is igaz: a képzős neveket igen gyakran váltják fel az összetett, kétrészes nevek. A szókincs általános bővítésének módozataira is jellemző, hogy az ómagyar korban viszonylag gyakori szóképzést egyre inkább felváltja, háttérbe szorítja a szóösszetétel eszköze. A helynevekben ez úgy is megjelenik, hogy a képző helyére valamilyen földrajzi köznévi névrész kerül (*Bálinti ~ Bálinttelke ~ Bálintülése, Csősz ~ Csősztelek*).

4. Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett településnevek

Szintagmatikus szerkesztés eredményének azokat az elnevezéseket tekintjük, amelyek létrejöttükkor ilyen szerkezetként születtek meg. Szintagmatikus szerkezetként bármilyen településnév csakis kétrészes lehet, hiszen mindkét tagja valamilyen információt közöl a denotátumáról.

Névanyagunk ide vonható része kizárólag a j e l z ő s ö s s z e t t é l b ő l alakult ki. A szerkezeti tagok egymáshoz való viszonya korpuszunkban vagy minőségjelzős (*Kisfalud, Nagymacs, Ócsalános, Újsemjén*), vagy birtokos jelzős viszony. Ez utóbbi szerkezet megjelenhetik jelölt (*Martontelke, Pósalaka*) vagy jelöletlen (*Derzsbócs, Tóttelek*) formában. A minőségjelzős összetételek aránya jóval nagyobb, mint a birtokos jelzős szóösszetételeké.

Lexikálisan a névrészek bármelyike lehet köznév vagy tulajdonnév, s maga is egy vagy kétrészes mikronév. Úgy látszik, hogy bár a névadásban kétrészes elnevezések létrehozásakor előszeretettel használták első, megkülönböztető jelzői névrészként a tulajdonost jelölő lexémát (személynév, foglalkozásnév), mégis, a hely valamely jellemző

tulajdonságának felmutatása erősebb névadási motívációt jelentett a korabeli ember számára. A szintagmatikus szerkezetű településnevek első megjelenése a XII. században figyelhető meg, gyarapodásuk a XIV. század eleje és a XV. század közepe között zajlott le, s a típus jelentősebb aránybeli megugrásával a XVI. század második felében találkozunk. A kétféle szintagmatikus szerkezetből született településnevek közül korábbinak tűnnek a minőségjelzős összetételből létrejötték.

5. Szerkezeti változással született településnevek

Amint arra már a korábbiakban is rámutattam, a helynevek, településnevek teljes jogú nyelvi jelek, s mint ilyenek létrejönnek, változhatnak és eltűnhetnek. Abban az esetben, ha a nyelvi jeleknek az alaki szerkezete módosul, szerkezeti változásról beszélünk. A névalakulásnak ebben a formájában tehát mindig valamilyen már meglévő névalak a változás kiindulási alapja. Ezek a névalakok fejlődésük során vagy nagyobb terjedelműek lettek, vagy éppen kisebbek. Mindkét irányú változás végbemehetett a névelemek és a névrészek szintjén is. A névelemnyi névcsökkenést *r e d u k c i ó* nak (*Csáklyás* > *Csáklya*, *Papmezeje* > *Papmező*, *Bánkegyház* > *Bánk*, *Cigánymiklósfalva* > *Cigánfalva*), a névrésznyi csökkenést *e l l i p s z i s* nek (*Dobracsényháza* > *Dobracsény*, *Kávástelek* > *Kávás*, *Berekböszörmény* > *Berek*, *Mezőpankóta* > *Pankóta*) nevezzük. Az ellenkező irányú változásokat a névelemek szintjén *b ő v ü l é s* nek (*Ér* > *Éri*, *Derzsbócs* > *Derzsbócsa*, *Poklostelek* > *Poklostelke*, *Almás* > *Almásmonostora*), a névrészek szintjén *k i e g é s z ü l é s* nek (*Ábrány* > *Ábránfalva*, *Besenyő* > *Besenyőtelek*) mondjuk.

6. Népetimológiával alakult nevek

A népetimológia jelenségével nem pusztán a köznevek körében találkozhatunk, hanem a legkorábbi időktől fogva megjelenik a településnevek fejlődési lehetőségei között is. E változás annak a nyelvi ténynek a következménye, hogy a helynév egy idő után elveszítheti etimológiai áttetszőségét. Amikor a nyelvhasználó–névhasználó számára nem világos egy településnév etimológiai eredete, vagyis az elnevezés motiválatlanná válik, a névtudat gyakran igyekszik újra motiválttá tenni,

etimológiai áttetszőséget adni neki. Olyan lexémát „látnak bele” a településnévbe, amelynek eredetileg semmi köze sem volt a helynévhez. A településnevekben ez minden alkalommal olyan alakszerkezeti változást eredményezhet, amely semmilyen szabályszerűséggel nem adható meg.

Megyénkben nem jelentős a népetimológia által kialakított településnevek száma (*Szentelek, Nyüved, Amberus, Kisháza, Vércsorog*), s történetileg az eredeti névalakítási mozzanat szerint soroltam őket a megfelelő névkeletkezési kategóriába.

VI. Az értekezés eredményei

A korai településnevek vizsgálata igen fontos a magyar hang- és nyelvjárástörténet megrajzolásához: a középkor legnagyobb kiterjedésű megyéjének igen nagy számú településneve alkalmat adott arra, hogy disszertációmban egy a magyar nyelvterület viszonylag zárt, ugyanakkor elég nagy területének nyelvjárását megvizsgálhassam, annak korabeli sajátosságait bemutathassam. Ez zömmel a hangtani jellegzetességek megfigyelését jelenti, s ennek eredményei hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a magyar nyelv- és nyelvjárástörténet képe világosabban kirajzolódhasson.

A korai időkben ránk maradt településnevek, mint nyelvm emlékek abban a kérdésben is eligazítanak bennünket, hogy keletkezésük korában mi jellemezte a magyar névrendszert. Ebből a gondolatból kiindulva megmutattam, hogy milyen lexikális és — korszakokra is lebontva — milyen grammatikai eszközöket vett igénybe a névalkotó akkor, ha új nevet kellett létrehozni Biharban. A magyar névrendszernek minden korban vannak névmintái, ám korántsem biztos, hogy ezeknek a névmintáknak a „felhasználása” egyazon időszakban a nyelvterület egészén azonos arányban történik: egyes vidékek esetében névjárásokról is beszélhetünk. Így az egyes névtípusok bemutatásakor tulajdonképpen a bihari terület névjárását is megrajzoltam. Bizonyos értelemben e fenti vizsgálódások eredményeit is hivatottak „képszerűen” mutatni a különböző szempontból készített térképek is. A hatalmas névanyag arra is lehetőségem nyílt, hogy megvizsgáljam az egyes településnévalakok változási irányát és fajtáit: az igen tág időhatárok következtében nyomon követhettem a típusváltás különböző eseteit is.

Vizsgálati eredményeim a magyar nyelvterület keleti részére vonatkoznak, s a későbbiekben tervezem a szintén (legalábbis 1332–37-ig) rendelkezésre álló bihari mikrotoponimák hasonló elvek és módszer szerinti feldolgozását is.

Az értekezés témaköréből megjelent publikációk

Önállóan megjelent munkák:

Rácz Anita—(Hoffmann István—Tóth Valéria), Ómagyar kori helynévfeldolgozások. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 64. szám. Debrecen, 1996. 28 lap.

Rácz Anita—(Hoffmann István—Tóth Valéria), Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból I. Abaúj–Csongrád vármegye. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 1.) Debrecen, 1997. 156 lap, 33 térképmelléklet.

Rácz Anita—(Hoffmann István—Tóth Valéria), Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból II. Doboka–Győr vármegye. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 3.) Debrecen, 1999. 123 lap, 16 térképmelléklet.

Tanulmányok:

Rácz Anita—(Hoffmann István—Tóth Valéria), Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból: *Magyar Nyelvjárások* 33 (1996): 43–52. Ez utóbbi tanulmány önállóan is megjelent Ómagyar kori helynévfeldolgozások címen (lásd fentebb).

Az ómagyar kori településnevek differenciálódásáról: *Magyar Nyelvjárások* 34 (1997): 125–46.

Az ómagyar kori Bihar megye patrocíniumi nevei: *Névtani Értesítő* 21 (1999): 71–75.

Földrajzi köznévi alapelemek az ómagyar kori Bihar vármegye településneveiben: *Magyar Nyelvjárások* 37 (1999): 383–393.

A szerkezeti változás szerepe Bihar vármegye ómagyar kori településneveinek kialakulásában. *Magyar Nyelvjárások* 38 (2000): 337–345.

Népnévi eredetű településnevek a középkori Bihar vármegyében: *Folia Uralica Debreceniensia* 8. (2001): 491–501.

Mássalhangzó-torlódások ómagyar kori helyneveinkben: Megjelenés alatt a B. GERGELY PIROSKA tiszteletére készülő tanulmánykötetben.

Konferenciaelőadás:

Névtani vizsgálódások az Árpád-kori Bihar megye területéről. Az V. Magyar névtani konferencián (Miskolc, 1995) elhangzott előadás. *MNyTK.* 209: 259–62.

Ismertetések:

Rácz Anita—(Tóth Valéria), Püspöki Nagy Péter: A Csallóköz neveiről. Ismertetés. *Magyar Nyelvjárások* 31 (1993): 138–143.

K. Fábán Ilona: A Váradi Regestrum helynevei. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13. Szeged, 1997. (165 oldal + 2 térképmelléklet). Ismertetés. *Magyar Nyelvjárások* 36 (1998): 159–166.